

І. Ю. Кіореско

аспірант кафедри юриспруденції

Чернівецький інститут

Міжнародного гуманітарного університету

м. Чернівці, Україна

ПОНЯТТЯ, ПРИРОДА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ ЗА ПОРУШЕННЯ ДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Анотація. У статті розглянуто поняття, природу, цивільно-правових санкцій за порушення договірних зобов'язань. Визначено, що цивільно-правові санкції за порушення договірних зобов'язань – це певні негативні наслідки, заходи державного чи приватного примусу, встановлених законом або договором, які застосовуються під час невиконання (неналежного виконання) обов'язку, визначеного законом чи договором, порушення заборон, обмежень та в інших випадках, встановлених законом. Цивільно-правові санкції є різновидом правових негативних наслідків для порушника правила, що визначене диспозицією норми права. Проаналізовано основні ознаки та функції цивільно-правових санкцій, що дозволяють впливати на поведінку учасників договірних відносин. У статті здійснено класифікацію санкцій за різними критеріями. Акцентовано увагу на важливості санкцій у договірному праві як інструменту забезпечення стабільності договірних зобов'язань і виконання їх належним чином.

Ключові слова: цивільне право, договірні зобов'язання, цивільно-правова відповідальність, санкції, класифікація санкцій, правове регулювання.

Постановка проблеми. Проблема забезпечення ефективного захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів завжди перебувала у фокусі уваги дослідників об'єктивного цивільного права й практики його застосування. Водночас як у теорії, так і в судовій практиці донині залишається невирішеним питання щодо співвідношення й взаємодії різних способів захисту цивільних прав, цивільно-правових санкцій і заходів цивільно-правової відповідальності, які можуть бути застосовані у разі порушення як абсолютних, так і відносних (зобов'язальних) цивільних відносин [8, с. 28–34]. Цивільно-правова відповідальність може виникати як у договірних, так і в недоговірних (деліктних) зобов'язаннях [2, с. 17–23]. Водночас, цивільне законодавство віднесло санкції саме до зобов'язального права [10, с. 51–59]. Фундаментальні соціально-економічні та політичні зміни в Україні визначили актуальність проблем правового регулювання договірних зобов'язань [3, с. 8–11]. Априорі правова норма складається із трьох елементів. Такий підхід є загально прийнятим в доктрині теорії права [5, с. 24–257] і стосується й норм цивільного права. Проте на відміну від кодексів багатьох інших галузей права, Цивільним кодексом України (далі – ЦКУ) санкції передбачені не завжди. ЦКУ містить чимало норм, спрямованих на врегулювання відносин у сфері відповідальності за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань, захисту цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільних правовідносин. Найбільша кількість норм, що регулюють механізми захисту порушень зобов'язань, зокрема і санкції, зосереджена у книзі 5 ЦКУ «Зобов'язальне право». Однак, незважаючи на досить детальну регламентацію відшкодування збитків за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань, у ЦКУ не вживається для позначення такого способу захисту термін «санкція» [2, с. 17–23]. Вважається, що у зв'язку з домінування регуляторної функції норм цивільного права, ЦКУ спеціально не наголошує на цивільно-правових санкціях [10, с. 51–59]. Актуальність обраної теми дослідження обумовлюється також поступовим розширенням предмету цивільного права. У зв'язку з потенційним скасуванням Господарського кодексу України (далі – ГКУ), ЦКУ може/має заповнити прогалину щодо застосування санкцій за порушників господарських зобов'язань.

Ступінь наукової розробки. У сучасній юридичній, зокрема і цивілістичній науці, не сформувалася єдність поглядів щодо правової природи, змісту та видів цивільно-правових санкцій. Теоретико-методологічну основу досліджуваної проблематику становлять наукові праці таких українських правників, як: Дзери І.О., Дзери О.В., Кота О.О., Кузнецової Н.С., Спасибо-Фатєєвої І.В., Навальневої Н. та інших. Проте в цих дослідженнях здебільшого акцент ставиться на правовій природі цивільно-правової відповідальності, а самі санкції найчастіше розглядалися в контексті складової такої відповідальності. Питання

правової природи, змісту та видів цивільно-правових санкцій за порушення договірних зобов'язань і досі залишаються дискусійними серед цивілістів. У судовій практиці також виникають спірні питання щодо застосування таких санкцій, зокрема у випадку, коли цивільні зобов'язання завідомо суперечить інтересам держави і суспільства [7, с. 21–25]. У зв'язку з цим питання, правової природи, змісту та класифікації цивільно-правових санкцій за порушення договірних зобов'язань є актуальним та потребує подальшого наукового дослідження.

Метою статті є науковий аналіз положень цивільного законодавства, яке регулює застосування санкцій у зобов'язальному цивільному праві, з'ясування правової природи цивільно-правових санкцій за порушення договірних зобов'язань, визначенні їх видів та обґрунтування доцільності їх застосування.

Основна частина. Поняття санкції є багатогранним. По-перше, під санкцією розуміється визначена частина правових норм, в яких передбачено приписи стосовно наслідків, що настають у разі недотримання правил, викладених в диспозитивній частині норми; по-друге, під санкцією розуміються негативні майнові наслідки, що настають у разі вчинення особами протиправних дій; по-третє, санкції розглядаються як один із різновидів негативних майнових наслідків, що покладаються суб'єкта зобов'язань у разі невиконання чи неналежного виконання прийнятого ним на себе зобов'язання [4].

Поняття «**санкція**» в цивільному праві як негативного наслідку для порушників та встановлення його значення для практики цивільного права та цивілістичної доктрини є визначальним. В цивільному праві під санкцією зазвичай розуміють визначену відповідальність суб'єктів цивільних відносин за порушення виконання ними зобов'язань [4]. Визначення цього поняття апіорі засновано на загальному вченні про норму права та її частину – санкцію [10, с. 51–59]. Навальнєва Н. наводить наступне визначення **цивільно-правові санкції**: це певні негативні наслідки, заходи державного чи приватного примусу, встановлених законом або договором, які застосовуються під час невиконання (неналежного виконання) обов'язку, визначеного законом чи договором, порушення заборон, обмежень та в інших випадках, встановлених законом [6, с. 76–81]. Цивільно-правові санкції є різновидом правових негативних наслідків для порушника правила, що визначене диспозицією норми права [10, с. 51–59]. Саме таке визначення взято мною за основу при дослідженні природи цивільно-правових санкцій. Загальноприйнято, що санкції – це елемент правової норми, який встановлює наслідки невиконання юридичних обов'язків, встановлених у диспозиції, або **частина норми**, яка встановлює міри, вид та розмір примусу, що застосовується при її порушенні. У юридичній науці точаться суперечки про обов'язкову **триелементність гіпотези, диспозиції та санкції**. За загальним уявленням, не всім нормам притаманна як гіпотеза, так і санкція. Проте окремі вчені наголошують на обов'язковій наявності трьох елементів. Незважаючи на класичне уявлення про триелементний склад правової норми, як відзначає Шишка Р.Б., об'єктивне цивільне право практично відмовилося від санкцій [11, с. 75–79]. У зв'язку з цим Дзера І.О. зауважує, що важливо враховувати специфіку структурної побудови цивільно-правових норм, переважній частині яких не притаманна класична триелементна структура у формі гіпотези, диспозиції та санкції [2, с. 17–23]. Отже, не всі норми цивільного права забезпечені санкціями. Такий підхід витримано і в цивільних кодексах країн ЄС. Зазначений підхід є прийнятим в доктрині об'єктивного цивільного права, але має ряд наслідків: послаблює превентивну функцію норм цивільного права, обмежує сферу його застосування, залишає можливість порушникам уникати негативних наслідків їх цивільних. Між тим з розширення сфери впливу норм цивільного права проблема загострилась на практиці, де свавільно тлумачаться норми права, порушуються суб'єктивні приватні права інших учасників правовідносин [11, с. 75–79]. Цивільно-правові санкції проявляють ряд особливостей. Перш за все, вони, як все цивільно-правове регулювання, є **диспозитивними** і окремих негативних наслідків порушник може зазнавати і без примусу. До того правопорушень такі наслідки застосовуються не на вимогу державного органу, а самого учасника цих правовідносин. Іншими словами, цивільно-правова санкція, як складова правової норми, не завжди може бути доведена до примусу. Для цивільно-правової норми, здебільше регулятивної, такі негативні правові наслідки можуть бути виконані порушником самостійно [11, с. 75–79], [10, с. 51–59]. Щодо функцій цивільно-правових санкцій, то варто відмітити, що в науці цивільного права існує позиція про те, що функції цивільно-правових санкцій можливо розкрити лише через функції цивільно-правової відповідальності [6, с. 76–81]. У зв'язку з цим доцільно визначитися із функціями цивільно-правової відповідальності та як наслідок із призначенням цивільно-правових санкцій.

Традиційно вважається, що головною функцією будь-якого виду відповідальності є **штрафна (каральна)**. Адже саме за допомогою санкцій здійснюється вплив на порушника цивільних прав та інтересів і забезпечується його певне покарання за вчинення цивільного правопорушення. Вона спрямована

на те, щоб забезпечити попередження (превенцію) можливості вчинення нових правопорушень. Цивільно-правовій відповідальності притаманна також **компенсаційна (відновлювальна)** функція, метою якої є відновлення майнового стану потерпілої сторони. При цьому названі функції, які становлять істотні характеристики правового впливу всього механізму цивільно-правового захисту, є настільки взаємозалежними, що у поєднанні постають як окремі вияви загальної **охоронної функції**. Тому можна виділити ще одну функцію цивільно-правових санкцій – **охоронну**, яка, як зазначається у науці цивільного права, є природним виявом притаманного об'єктивному цивільному праву принципу безпеки. Ступінь реалізації компенсаційних та/або превентивних властивостей охоронної функції цивільно-правової відповідальності визначається насамперед змістом порушених регулятивних правовідносин, характером вчиненого правопорушення та його наслідків, а також призначенням застосованого способу захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів [8, с. 28–34]. Вагу **охоронної функції** цивільно-правових санкцій явно демонструє та обставина, що значною мірою вже другу та всю третю главу ЦКУ законодавець присвятив нормативному закріпленню правових засобів забезпечення виконання цивільних обов'язків та захисту цивільних прав. Так, у ч. 3 ст. 14 ЦКУ прямо вказано, що виконання цивільних обов'язків забезпечується, зокрема, встановленою договором або актом цивільного законодавства відповідальністю. Відповідно ж до ч. 1 ст. 15 ЦКУ кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорування. Невичерпний перелік конкретних способів такого захисту наведений у ст. 16 ЦКУ. І така першорядна увага законодавця до питань захисту цивільних прав цілком виправдана, позаяк у разі відсутності достатньо дієвих засобів їх захисту, що були б спроможні запобігти вчиненню цивільного правопорушення, припинити його та відновити порушене право, регулятивний вплив цивільно-правових норм було б зведено нанівець.

Важливим аспектом досліджуваної проблематики є класифікація цивільно-правових санкцій за різними критеріями.

У своєму дослідженні Навальнєва Н. відзначає, що традиційними критеріями для класифікації цивільно-правових санкцій є: (1) приналежність їх до заходів цивільно-правової відповідальності та (2) спосіб, яким вони слугують охороні правопорядку. За першим критерієм (*чи є санкція за своєю сутністю заходом цивільно-правової відповідальності*) цивільно-правові санкції можуть бути розподілені на: **санкції, що є заходами цивільно-правової відповідальності; санкції, що не є такими заходами.**

Будь-які примусові заходи, що супроводжуються покладанням позаквівалентного майнового обтяження або позбавленням суб'єктивного права, можна відносити до заходів відповідальності. Особа, щодо якої вони застосовуються, несе не будь-які несприятливі наслідки, а тільки ті, які виражаються в позаквівалентних нестатках. Цим є нові або додаткові витрати (сплата грошової суми або передача майна) чи позбавлення суб'єктивного цивільного права.

За другим критерієм (*способом, яким вони слугують охороні правопорядку*) цивільно-правової санкції поділяються на: **правовідновлювальні**, які спрямовані на усунення безпосередньої шкоди, яка завдана правопорядку (*виконують завдання попередження правопорушень*); **штрафні (каральні)**, які спрямовані на застосування до порушника нових або додаткових обтяжень (*полягають у загальній та приватній превенції правопорушень, виправленні та перевихованні правопорушників*) [6, с. 76–81].

Примаєк В.Д. пропонує цивільно-правові санкції класифікувати в залежності від інтересу, на забезпечення якого вони спрямовані на: **майнові (матеріальні) санкції**, які полягають у відшкодуванні збитків, відшкодування моральної шкоди, стягнення неустойки, застосування разового грошового стягнення замість відшкодування збитків за неправомірне використання об'єкта права інтелектуальної власності тощо; **організаційно-правові санкції**, які не відновлюють початкового майнового стану потерпілої сторони, а спрямовані на запобігання конкретним порушенням у майбутньому, виконують забезпечувальну функцію, мають застережливий характер і можуть застосовуватися в оперативному порядку односторонньо уповноваженою стороною без звернення до юрисдикційного органу [8, с. 28–34].

Зазначену класифікацію Шапортова У.С. пропонує доповнити (*додатково до зазначених майнових та організаційних санкцій*) **особистими санкціями**, які полягають в позбавленні особистого характеру [9, с. 197–199].

В науці цивільного права виділено багато критеріїв для класифікації санкцій. Зокрема, цивільно-правові санкції слід класифікуватися за: **джерелом їх встановлення** на: законні санкції (*санкції, які встановлені законом*), та договірні санкції (*санкції, які встановлені домовленістю між учасниками*); **суб'єктом застосування санкції** на: санкції, що є заходами державного примусу та санкції, що є заходами приватного примусу); **інтересом на задоволення якого спрямована санкція** на: санкції, які спрямовані

на захист приватних інтересів та санкції, які спрямовані на захист публічних інтересів; **природою негативних наслідків** на: майнові, особисті та організаційні; **функціональною спрямованістю** на: штрафні (каральні), компенсаційні та правовідновлювальні; **характером дії** на: штрафні, компенсаційні, конфіскаційні, санкції, що полягають у відмові у захисті цивільного права та інтересу; **приналежністю до заходів цивільно-правової відповідальності** на: санкції, що є заходами цивільно-правової відповідальності, та санкції, що не є заходами цивільно-правової відповідальності) [6, с. 76–81].

При цьому основним критерієм для класифікації цивільно-правових санкцій вважається критерій функціональної спрямованості та характер дії цих санкцій. За ним виділяють три види цивільно-правових санкцій: **штрафні санкції**, які виконують функцію покарання правопорушника й полягають у покладенні на правопорушника додаткових обтяжень особистого, майнового чи організаційного характеру; **компенсаційні санкції**, які спрямовані на компенсацію (відшкодування) понесених особою збитків, моральної та майнової шкоди від завданого порушення цивільних прав та інтересів; **конфіскаційні санкції** – це визначені законом заходи цивільно-правового впливу, що полягають у припиненні права власності на майно, яке платно або безоплатно переходить у власність держави. Особливий науковий інтерес для цивільного права представляють **конфіскаційні санкції**, які є заходами публічно-правового характеру та є не типовими для цивільного права.

Конфіскаційні санкції в цивільному праві є визначеними в законі заходами цивільно-правового впливу, що полягають у припиненні права власності на майно, яке оплатно чи безоплатно переходить у власність держави. Поняття «конфіскаційні санкції» існує в широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні такі санкції охоплюють не лише заходи відповідальності, але й заходи захисту (суспільних інтересів), які не мають мети покарання, а у вузькому – зводяться до заходів відповідальності [7, с. 21–25].

У ч. 3 ст. 228 ЦКУ йдеться про те, що у разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу у обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за угодою, а в разі виконання правочину однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного. При наявності умислу лише у однієї із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави [1].

Виходячи із зазначеної правової норми можна із впевненістю стверджувати, що до конфіскаційних цивільно-правових санкцій, як визначених законом заходів цивільно-правового впливу, належать одностороння реституція та недопущення реституції. Одностороння реституція та недопущення реституції є особливими правовими наслідками недійсності правочину, вчиненого з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, які застосовуються судом і є заходами цивільно-правової відповідальності. Односторонньою реституцією є повернення в первісний майновий стан однієї зі сторін недійсного правочину, яка не мала умислу вчинити правочин, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, та стягнення за рішенням суду в дохід держави з іншої сторони, яка мала умисел вчинити правочин, визнаний судом недійсним як такого, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, одержаного нею за правочином або належного їй на відшкодування виконаного. Одностороння реституція не збігається з поняттям конфіскації майна у розумінні позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкції за вчинення правопорушення. Недопущення реституції являє собою стягнення в дохід держави всього одержаного сторонами за правочином, а в разі виконання правочину не всіма сторонами – того, що належало до одержання, за наявності умислу в обох сторін вчинити правочин, визнаний судом недійсним як вчиненого з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства [7, с. 21–25].

Висновки. Соціально-економічної та політичні зміни в Україні визначили актуальність проблем правового регулювання договірних зобов'язань. Незважаючи на те, що в перших чотирьох книгах ЦКУ не зустрічається термін «санкція», крім одного випадку, однак аналіз норм зазначених книг засвідчив наявність великої кількості норм, що мають усі ознаки санкцій. Водночас усі вони є досить різними, мають абсолютно різну спрямованість і природу, що обумовлено їхнім завданням – забезпечення захисту порушених цивільних прав.

Цивільне законодавство містить чимало норм, спрямованих на врегулювання відносин у сфері відповідальності за невиконання чи неналежне виконання зобов'язань, захисту цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільних правовідносин. Цивільно-правові санкції за порушення договірних зобов'язань – це певні негативні наслідки, заходи державного чи приватного примусу, встановлених законом або договором, які застосовуються під час невиконання (неналежного виконання) обов'язку, визначеного законом чи договором, порушення заборон, обмежень та в інших випадках, встановлених законом. Цивільно-правові санкції є різновидом правових негативних наслідків для порушника правила, що визначене диспозицією норми права. Цивільно-правові санкції притаманна штрафна (каральна), компенсаційна (відновлювальна) та охоронна функції. При цьому більшість цивільно-правових санкцій можуть виконувати одночасно штрафну та компенсаційну функції. Класифікація санкцій у цивільному зобов'язальному праві є процесом розподілу санкцій як правових категорій цивільного права на певні групи за їх спільними ознаками та властивостями. Санкції в цивільному зобов'язальному праві можуть бути класифіковані за різними критеріями. Проведена класифікація санкцій у цивільному праві є більшою або меншою мірою умовною та може бути предметом наукових дискусій. Подальше дослідження видів санкцій у цивільному праві сприятиме формуванню ефективного механізму захисту порушених цивільних прав та інтересів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. Голос України від 12.03.2003. № 45. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15> (дата звернення: 24.11.2024).
2. Дзера І. О. Система цивільно-правових санкцій у загальній частині Цивільного кодексу України. *Вісник Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка. Юридичні науки*. 2020. Вип. 1 (112). С. 17–23. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/811b1030-0aa5-4174-858e-31c0c5c54a9c/content> (дата звернення: 24.11.2024).
3. Кіореско І.Ю. До питання визначення поняття санкцій як правових засобів за цивільним правом України. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету: [збірник]*. – Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Вип. 39. С. 8–12. URL: <http://www.sci-notes.mgu.od.ua/archive/v39/2.pdf> (дата звернення: 24.11.2024).
4. Колодін А. О. Цивільно-правова відповідальність за невиконання чи неналежне виконання договору чартеру (фрахтування): автор. дис. док. філос.; Національний університет «Одеська юридична академія» Одеса, 2022. 209 с.
5. Машков А.Д. Теорія держави і права: підручник. Київ: Алерта, 2024. 452 с.
6. Навальнева Н. Класифікація санкцій у цивільному праві. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 2 (Vol. 2). Р. 76–81. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2020/12/Vyshegrad-2_2019_Tom-2.pdf (дата звернення: 24.11.2024).
7. Навальнева Н. Конфіскаційні санкції в цивільному праві за вчинення недійсного правочину. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 21–25. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pgip_2019_8_5 (дата звернення: 24.11.2024).
8. Примак В.Д. Система санкцій об'єктивного цивільного права. *Приватне право і підприємництво*. 2018. Вип. 18. С. 28–34. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prip_2018_18_8 (дата звернення: 24.11.2024).
9. Шапортова У.С. Співвідношення понять «відповідальність» та «санкція» у цивільному праві. *Закарпатські правові читання: мат. II Всеукраїнської наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів (29–30 квітня 2010 року, м. Ужгород): у 2-х томах. Том 2. Ужгород: ЗакДУ, 2010. С. 197–199*. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/22826/1/СПІВВІДНОШЕННЯ%20ПОНЯТЬ%20ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ%20ТА%20САНКЦІЯ.pdf> (дата звернення: 24.11.2024).
10. Шишка Р. Б. Санкції в цивільному праві. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2019. Вип. 34. С. 51–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pvuk_2019_34_8 (дата звернення: 24.11.2024).
11. Шишка Р.Б. Санкції в механізмі цивільно-правового регулювання. *Рекодифікація цивільного законодавства і система права України у контексті євроінтеграційних процесів: Матер. всеукр. науково-практичн. конфер. (Одеса, 8–9 листопада 2019 року)*. Одеса: Фенікс, 2019. С. 75–79.
12. Навальнева Н. Поняття конфіскаційних санкцій у цивільному праві. *Jurnalul juridic national: teorie și practică Numărul 5(33)*. URL: http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/5/part_1/29.pdf (дата звернення: 24.11.2024).

I. Kiorsko. The Concept, Nature and Classification of Civil Sanctions for Breach of Contractual Obligations. – Article.

Summary. *The article examines the concept, nature and civil law sanctions for breach of contractual obligations. It is determined that civil sanctions for breach of contractual obligations are certain negative consequences, measures of public or private coercion established by law or contract, which are applied in case of non-fulfilment (improper fulfilment) of an obligation under a law or contract, violation of prohibitions, restrictions and in other cases established by law. Civil law sanctions are a type of legal negative consequences for rule violators which are determined by the disposition of a rule of law. The author analyses the main features and functions of civil law sanctions which allow influencing the behaviour of parties to contractual relations. The article classifies sanctions according to various criteria. The author focuses on the importance of sanctions in contract law as a tool for ensuring the stability of contractual obligations and their proper performance.*

Key words: *civil law, civil legal relations, contractual obligations, civil liability, sanctions, classification of sanctions, legal regulation.*